

Nəsim Cümşüd oğlu Göyüşov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç., 26
Email: nesib2010@yandex.ru

NİZAMİ: XƏYAL VƏ GERÇƏKLİK

Ədəbiyyatda, poeziyada tarixdən, reallıqdan çoxlu həqiqətlər tapmaq olar. Amma tarixi personajlar və real şəxsiyyətlər poetik təxəyyüldə tamamilə yeni, bəzən isə əks cəhətlər yarada bilir. Nizaminin "Xəmsə"sində əfsanə və nağıl elementləri ilə iç-içə olan tarixi və ümumtarixi hadisələr təsvir olunur. Burada tarixi şəxsiyyətlərin və mifoloji personajların adları, ayrı-ayrı xalqların coğrafi adları, adət-ənənələri, dinləri, mədəniyyətləri var. Bütün bu elementlər şairin ideya-estetik niyyətini ifadə etməyə xidmət edir. Tədqiqatçı mənbələrdən gələn tutarlı dəlillərə əsaslanaraq reallığı müəyyən etməlidir.

"Xosrov və Şirin" romanı İranın Sasani şahının həyat və yaradıcılığına həsr olunsa da, əlyazması Bərdədə olan yerli Aran əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Burada üstünlük Şirin obrazına verilir. Şairin eyham vurduğu kimi, bu obraz Dərbənd hökmdarının ona hədiyyə etdiyi ilk sevimli həyat yoldaşını xatırladır. Beləliklə, o, qıpçaq gözəlinin şərəfinə yaradılmışdır. Yerli əfsanədə Şirin Armanın hökmdarı Məhinbanunun qardaşı qızıdır. Tarixi Arman etnik və coğrafi ad deyil; Çox vaxt səhv hesab edildiyi kimi, bura Ermənistan deyil. "Burxanə-Kate" (XVII əsr) klassik izahlı farsca lüğətdə deyilir ki, Arman Azərbaycanın dağlıq vilayətidir. Bu lüğətin tənqidi mətni İranın məşhur lüğətsünası M. Muin tərəfindən nəşr edilmişdir. O qeyd edir ki, bu gün ermənilər bu sözü "erməni", ölkələri isə "Ermənistan" kimi işlədirlər, lakin özlərini "Haiq", ölkələrini isə "Hayistan" adlandırırlar. Məşhur İran alimi Səid Nəfisnin qeyd etdiyi kimi, ərəb coğrafiyaşünasları yunan müəlliflərinin ardınca səhv olaraq Qafqazın bütün şərq hissəsini Ermənistan adlandırmışlar.

Bundan əlavə, bəzi müəlliflər heç bir tutarlı dəlillər olmadan Şirinin tarixi şəxsiyyət kimi erməni olduğunu səhv hesab edirdilər, lakin bir çox mənbələrdə, o cümlədən qədim Suriya salnaməsində Şirinin erməni olmadığını, onun Xuzistanlı iranlı olduğunu iddia edirlər.

Açar sözlər: Nizami, bədii xəyal, gerçəklik, tarix, coğrafi ad, Ərmən, Aran-Azərbaycan

Bədii əsərin səciyyəvi özəlliklərindən biri xəyal ünsürüdür, onun duyğulara və qəlbə təsiri də bununla müəyyən edilir. Şair hər bir əsərin maddə və qəlibini gerçəklikdən alır, onu bədii təxəyyül pərdəsinə büründürərək zövq ilə biçimə salır və cilalayaraq oxucuya təqdim edir. Bədii əsərlərdə gerçəklik ilə ədibin qurduğu xəyal aləmi arasında fərqlərin olması təbiidir, çünki yaradıcı təxəyyül gerçəkliyə bədii naxış vuraraq təqdim edir. Ona görə sənət əsəri çox halda gerçəkliyin bədii inikası hesab edilir. Sənətkar isə yaratdığı əsər üçün lazım olan bir çox ünsürləri və məlumatları onu əhatə edən gerçəklikdən, təbiət və kainatdan, insanların fərdi və ictimai həyatından, tarixi və ictimai hadisələrdən alır; ancaq bütün bunlar zəruri bədii təxəyyüldə müəyyən düzənə və biçimə salınır, mövzu və süjetə uyğun yeni məzmun çalarları və rənglər qazanır. Şair və ədibin hünəri tək-cə sözün musiqi ahəngi, bədii-estetik gözəlliyi və ideya-məzmun dərinliyi ilə deyil, həm də təxəyyül aləminin zənginliyi, çevikliyi, genişliyi və incəlikləri ilə müəyyən edilir. Gerçəklikdən xəyala, xəyaldan isə

gerçəkliyə uğurlu keçidlər üzərində yeni məzmun yaratmaq sənətkardan bilik və fitri istedad tələb edir. Bu baxımdan “dünyanın cadu sözlüsü” həkim və şeyx Nizami özəlliklə seçilir. Ancaq araşdırıcı xəyalı gerçəklikdən, gerçəkliyi isə xəyaldan ayırd edə bilmək üçün zəngin mütlaliə və məlumata, dərin savad və akademik təhlil qabiliyyətinə malik olmalıdır. Deməli, oxucunu mütəfəkkir sənətkarın xəyal səhnələri arasında yer alan düşüncə aləmi ilə tanış etmək üçün ciddi təhlillərə və izahlara ehtiyac vardır.

Mövzunun açıqlanması. Nizami üç əsərinin mövzusunun tarixdən alıb: “Xosrov və Şirin” və “Həft peykər” Sasani hökmdarları, “İsgəndərnamə” isə e.ə. Makedoniyalı İsgəndər dönəminin hadisələri üzərində qurulub. Ancaq Nizaminin əsas hədəfi nə Sasani padşahlarının dəbdəbəsini canlandırmaq, nə yunanlı fatehin tarixi yürüşlərini təsvir etmək olub. Həkim, şeyx və şair Nizami bu əsərlərdə tarixi qaynaqlara və hadisələrə müraciət etməklə yanaşı, təsvir etdiyi hadisələrin arxa planında öz xəyal aləmində canlandırıdığı idealların bədii-estetik cizgilərini qurur. Hər üç əsərin mövzusu Firdovsinin “Şahnamə”sində də işlənib. Lakin Nizami bu əsərlərin hər birində Tusdan olan şairi ehtiramla xatırlayaraq heç bir təqlidə yol vermir, onun yolunu və dediklərini təkrarlamır, özü demişkən “*bakirə söz*” söyləyir və yeni düzən qurur. Söz xatirinə söz demir, sözü müəyyən məqsədlə deyir (14, s.97):

چنان گوید این نامه نغز را
که روشن کند خواندنتش مغز را
نوازش کند سینۀ خسته را
گشایش دهد کار در بسته را

*Bu gözəl naməni elə söyləyər ki,
Oxuyanın beynini aydınlaşdırar.
Xəstə sinəni nəvaziş edər,
Qapısı bağlanmış işləri açar.*

Eyni zamanda hər üç əsərdə təsvir edilən tarixi hadisə və gerçəkliklərin arxa planında şairin öz bədii zövq və estetik idealına uyğun yaratdığı fərqli və dərin mənalı xəyal səhnələri və obrazlarla üzləşirik. Maraqlı cəhət ondadır ki, geniş məlumata, ensiklopedik zəkaya və dərin əqli mühakiməyə malik olan Nizami gerçəklik ilə xəyal arasında çevik məntiqi bağlılıq yarada bilir. Belə olduğu halda araşdırıcı bir yandan, xəyal səhnələri və əfsanələr arxasında yer alan, bir çox halda işarələr və rəmzi üsullarla ifadə edilən gerçəkliyi sezməli, digər yandan isə şairi düşündürən dərin məna qatlarını, insan və cəmiyyətlə bağlı onun ruhunu nigaran edən məqamları üzə çıxarmalı olur.

Ensiklopedik zəkaya və fitri istədədə malik Nizamiyə xas cəhətlərdən biri onun çoxsaylı və rəngarəng qaynaqlara müraciət etməsidir ki, onları belə xülasə etmək mümkündür:

Bəllidir ki, İslamdan sonra elm, ədəbiyyat və mədəniyyət əsasən üç dildə (ərəb, fars və türk) yayılmış və Nizami onlardan tam bəhrələnmə bilmişdir. O, digər mənbələrdə olan məlumatları isə ehtimal ki, ərəb tərcümələrindən əxz etmişdir.

Nizami müxtəlif qaynaqlarda yer alan hadisələrin təsvirində bir neçə önəmli prinsipə əsaslanır ki, bunları belə xülasə etmək olar:

1. “Xosrov və Şirin” dastanında digər mənbələrdə olan tarixi hadisə və rəvayətlərə deyil, Bərdə və Aran çevrəsində yayılan əfsanəyə əsaslanır (9. s.137):

بیاضش در گزارش نیست معروف
که در بردع سوادش بود موقوف

*Onun kitabı (bəyaz) tarixidə məşhur deyil
Bərdədə isə əlyazması (səvad) saxlanılmışdır.*

Bu beytdə “bəyaz” (ağlama) və “səvad” (qaralama) sözləri işlənir; bəyaz tərtib edilmiş və toplu şəklinə salınmış kitab deməkdir. Ancaq “səvad” sözü qaralama və əlyazması mənasındadır (Ibid.s.554). Buradan görünür ki, həmin əfsanənin Aranda yayılan yerli versiyası Bərdədə əlyazma şəklinə mövcud olmuşdur. Bu qaynaqda isə Şirin Ərməndən olan şahzadə kimi verilir.

2. Şairin bəhrələndiyi qaynaqlar zəngin və çeşidli olmaqla dünyanın ətrafına yayılmışdır: tarixi əsərlər, müxtəlif dillərdə olan kitablar, əfsanə və rəvayətlər. Şair “İsgəndərnamə”də bu barədə geniş danışır (14. s.90, 106).

3. Nizami qaynaqlar üzərində ciddi axtarış və təhlillər aparır, məlumatları saf-çürük edir. Xəlvətə çəkilərək xəyal pərdəsində cadu yaratmaq, elə bir xəyal oyunu qurmaq istəyir ki, heç bir oyunçu onu qura bilməz (Ibid.s.105).

4. Ancaq bənzərsiz xəyal səhnələri qurmaqla yanaşı, ağıl və məntiqdən uzaq heç bir şeyə söykənmir (Ibid.s.105):

حسابی که بود از خرد دور دست
سخن را نکردم بدو پای بست

Ağıl əlindən uzaq nə hesab varsa
Sözü onun ayağına bağlamadım.

Bünövrəni elə qoyur ki, divar düz olsun (ibid.106). Mənbələri araşdırarkən yaxşısını (düzgününü) seçir, hər məlumatın zahirini (qabığını) bir yana qoyub məğzini götürür (14.s.106):

گزیدم زهر نامه ای نغز او
زهر پوست برداشتم مغز او

Hər namədən onun yaxşısını seçdim,
Hər qabıqdan onun məğzini götürdüm.

5. Qaynaqlar və kitablarda verilən məlumatlarda doğru olanların üzərində dayanır (6. s.90):

و آنچه دیدم که راست بود و درست
ماندمش هم بر آن قرار نخست

Doğru və dürüst hər nə varsa
İlk olaraq onun üzərində dayandım

6. Həqiqətə və mahiyyətə varmaq üçün çox mərhələlərdən keçmək lazım gəlir və şair bu barədə deyir (Ibid.s.91):

در هزار آب غسل باید کرد
تا به آبی رسی که شاید خورد

İçməli saf suya yetişməkdən ötrü
Mın suda qüsl (paklıq) etmək lazımdır.

7. Hadisələri təsvir edərkən bir çox gerçəkləri anlatmaq üçün rəmzi üslubla diqqəti onların arxa planında olan məzmununa yönəldir (14.s.222):

وگر بایدت تا به حکم نوی
دگرگونه رمزی ز من بشنوی
برآر آن کهن پنبه‌ها را ز گوش
که دیبای نو را کند ژنده پوش

Əgər sənə lazımdırsa yeni hökm ilə
Məndən başqa bir rəmz eşidərsən.
O köhnə pambıqları qulaqdan çıxar
Gözəl libası cındır kimi göstərər.

“Köhnə pambıqları qulaqdan çıxar” deyəndə bizdə olan bu misal yada düşür: “köhnə bayatı oxuma”, yeni söz söylə. Nizami burada demək istəyir ki, İsgəndər haqqında yayılan köhnə əfsanələri unut, ölkələri fəth və qarət edən bu padşah müqabilində mənim xəyal aləmində canlandırıdığım, bəşəri sağlam biliyə, əxlaqi fəzilətə, şərəfli yaşam tərzinə, ilahi hikmət və ədalətə səsləyən peyğəmbər Zülqərneynin hekayəsini dinlə və gerçək ədalətin nə olduğunu anla.

Bütün bunlar geniş araşdırma mövzudur, bu yazıda isə şairin əsərlərində yer alan bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Orta əsrlər klassiklərin əsərlərində çox sayda xüsusi adlara rast gəlmək olur ki, onların bir qismi əfsanəvi və mifoloji məzmun daşıyarsa, böyük bir qismi isə tarixi gerçəklikləri əks etdirir. Bunlar arasında *şəxs və coğrafi yer* adları daha çox diqqəti cəlb edir. Bu əsərlər təhlil və tərcümə edilərkən həmin adların düzgün izahına böyük ehtiyac duyulur və bunun üçün təbiidir ki, ilkin qaynaqlara və lüğətlərə müraciət etmək, müqayisəli təhlil aparmaq lazım gəlir. Digər tərəfdən klassik əsərlərdə şair təxəyyülünün məhsulu olan adlara və simalara da rast gəlinir. Daha maraqlı bir məqam odur ki, bir sıra hallarda isə gerçək şəxsiyyətlərlə şairin yaratdığı bədii simalar arasında məzmun cəhətdən fərqlər meydana çıxır, yəni sənətkar həmin şəxsiyyətə öz bədii-estetik və mənəvi amalına uyğun cizgilər və boyalar verir ki, bu da təbiidir. Yəni eyni ad həm tarixi şəxsiyyət, həm də bədii obraz kimi diqqəti cəlb edir. Nizami Gəncəvi də belə ədiblərdən biridir və onun “Xəmsə”sində adlar olduqca zəngindir.

Burada bir neçə məqam üzərində dayanmaq istərdik.

Nizaminin əsərlərinin nəşr və tədqiqində, eyni zamanda xarici dillərə tərcüməsində bəzən şəxs və yer adları yanlış izah və təqdim edilib ki, onlara aydınlıq gətirməyi zəruri bilirik. Bu yanlışlıq isə axtarışların zəifliyindən və verilən məlumatları diqqətlə saf-çürük etməməkdən irəli gəlir. Bunlardan biri “Xosrov və Şirin” əsərində rast gəldiyimiz “Ərmən” adıdır ki, şair sonralar “İsgəndərnamə” dastanında da onu işlədir. İngilis və rus dilində “Ərmən” adı konkret qaynağa istinad etmədən “Armeniya” kimi verilib ki, bunu aşağıdakı dəlil və sənədli faktlara görə yanlış hesab edirik.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində işlənən “Ərmən” sözü coğrafi yer və məkan adıdır. Bu sözü lüğətlərdə axtarmadan mexaniki olaraq rus və digər dillərdə, o cümlədən ingilis, fransız dilində yanlış olaraq Ermənistan (Armeniya) kimi vermişlər. Hətta Azərbaycan dilində də həmin yanlışlığa rast gəlirik. Şübhəsiz ki, bu yanlışlıq əsasən ərəb qaynaqlarından irəli gəlir. Zahirən belə təsəvvür yaranır ki, ərəb qaynaqlarında təkrarlanan “Erminiyyə” sözü “Ərmən”dən qaynaqlanır. Həmin sözlər isə indi başa düşülən erməni və Ermənistanla əlaqəli deyil. Onu da əlavə edək ki, ərəb qaynaqlarında yer alan “Erminiyyə” sözünü “Ərməniyyə” kimi oxunuşu da yanlışdır. Ümumiyyətlə bu ad etnik mənə bildirmir.

Öncə qeyd edək ki, ərəb qaynaqlarında “Ərmən” sözü coğrafi ad kimi ayrıca qeyd edilməyib, burada “Erminiyyə” sözü işlənmişdir, həmin sözün dəqiq yazılışı və oxunuşu mühüm qaynaqlardan olan yunan əsilli Yaqut Həməvinin (1179–1229) məşhur “Mücmül-bildan” əsərində verilmişdir. Həməvinin XIX əsrdə Leypsiqdə ərəb dilində nəşr olunan 6 cildlik ensiklopedik əsərinin nəşrində bu sözün yazılışı belədir: (ارمينية); həmin söz klassik yazı prinsiplərinə uyğun olaraq xüsusi işarələrlə qeyd edilmişdir və “Erminiyyə” şəklində tələffüz edilir (7. c. 1. c. 219).

Təbiidir ki, yunan əsilli Yaqut Həməvi digər ərəb müəllifləri kimi, yunan qaynaqlarındakı yanlış və qarışıq məlumatları təkrar edir, Erminiyyə adlandırdığı bölgəni böyük və kiçik olmaqla iki yerə ayırır, uzunluq və en dairəsini Ptolomeyin ölçüləri əsasında verir (Ibid. s.220-221). Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, Ptolomeyin verdiyi məlumatlar dəqiq və mötəbər deyildir, Digər tərəfdən, Yaqut Həməvinin məlumatları qarışıq və ziddiyyətlidir; o, Arran haqqında danışarkən onun genişliyindən söz açır, orada çoxlu şəhərlərin olduğunu

söyləyir: Gəncə, Bərdə, Şəmkir və Beyləqanın adlarını çəkir (Ibid. s.183), ancaq Erminiyyədən bəhs edəndə yenə Beyləqanın adını göstərir (Ibid. s.220). Bu müəllif Tiflis haqqında məlumat verərkən onu həm Erminiyyə, həm də Arran bölgəsinə aid şəhər hesab edir. Sonra Şirvandan olan Misər ibn Mühəllil adlı şairin adını çəkir və göstərir ki, həmin şair öz risaləsində yazırdı: “Ərmən şəhərləri Tiflisin sonuna qədər gedib çatır, bu şəhərin ortasından isə Kür çayı axır” (Ibid. s.857). Təəccüblüdür ki, coğrafi ensiklopediya yazan yunan əsilli Yaqut Həməvi Tiflisdən bəhs edərkən Ərmən adını çəkir, ancaq onu ayrıca coğrafi məkan kimi göstərmir.

İndi məsələyə konkret olaraq qaynaqlar əsasında daha geniş aydınlıq gətirməyə çalışaq:

1. Ümumiyyətlə, “Erminiyyə” adı ərəb müəllifləri tərəfindən yunan qaynaqları əsasında işlənmiş və etnik mənə bildirmir. Nizami isə orijinal mətəndə məhz dəfələrlə “Ərmən” sözü işlətməmişdir (ارمن), onun leksikonunda Erminiyyə variantı yoxdur. Təbiidir ki, dövrünə görə hərtərəfli və mükəmməl təhsil alan, öz əsərlərini yazarkən çoxsaylı ilkin mənbələri mütləq edən mütəfəkkir sənətkar “Ərmən” sözünü təsadüfən işlətməmiş və o zaman onun yaşadığı bölgədə belə bir söz və yer mövcud olmuşdur. Ancaq coğrafiya alimi və təxminən Nizami ilə eyni əsrdə yaşamış Həməvinin bu sözü və yeri bilməməsi təəccüb doğurur.

2. Ərəb kitablarında coğrafi yer kimi ayrıca qeyd olunmayan “Ərmən” sözü coğrafi ad olaraq Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin (XVII əsr) “Bürhani-qate” (“Qəti dəlil”) adlı farsca mötəbər ensiklopedik sözlüyündə işlənib. Müəllif girişdə özündən əvvəl yazılmış mühüm mənbələrə söykənərək daha mükəmməl sözlük yaratmaq istədiyini qeyd etmişdir. Təbiidir ki, ilk dəfə belə bir zəngin sözlüyü hazırlayan şəxsin mükəmməl savadı və lazımı mənbələri olmalı idi. Dərin elm və mütləq sahibi olan müəllif Heydərabadda Qütbşahların sarayına yaxın olmuş, bu sözlüyü isə Hindistanda həmin sülalədən olan Sultan Abdullah Qütbşaha (hakimiyyət illəri: 1626–1672) ithaf etmişdir. Sözlüyü hazırlayarkən məqsədi bu olmuşdur ki, *hər sözün mənası qəti dəlil və sənəd əsasında müəyyən edilsin, daha başqa kitaba ehtiyac qalmasın*. Müəllif əsər üzərində uzun müddət işləmiş, özündən əvvəlki mənbələrdən bəhrələnmiş və onu **1651-ci ildə** tamamlamışdır. Bu əsər o qədər əhəmiyyətli olmuşdur ki, hələ keçmişdə Bombay, Kəlküttə və Tehrandə çap edilmiş, Osmanlı türkcəsinə çevrilmişdir. Bu kitabda “**Ərmən**” sözü coğrafi ad olaraq Azərbaycanın dağlıq vilayəti kimi təqdim edilir: “*Ərmən Azərbaycanın dağlıq vilayətidir və məşhur Şirin orada doğulmuşdur, öz ipəyi ilə tanınır*” (15.a. v. 26b).

3. Bu sözlüyün dəyəri qədər böyükdür ki, onun tənqidi mətnini müxtəlif əlyazma nüsxələri və əski çaplar əsasında islah edərək 5 cildə təkrar nəşr edən görkəmli İran leksikoqrafi Doktor Məhəmməd Moin “Ərmən” sözünün izahını yuxarıda olduğu kimi vermişdir. Yəni əsərin çoxsaylı əlyazmalarında nüsxə fərqi qeyd edilməyib, ona görə əsərdə verilən məlumatın dəqiqliyinə şübhə yoxdur (16.b. c.1. ss.109-110). Məhəmməd Moin lüğətə yazdığı izahda qeyd edir ki, bu söz Bisitun kətibəsində “*Armina*” kimi gedib, indi bu yer Ermənistan və həmin qövüm (etnik) erməni adlanır. Pəhləvicə “*Armanik*”-dir. Ermənilər isə özlərini “Haig”, Ermənistan ölkəsini “Haïestan” adlandırırlar (Ibid.s.110). Moin bunu qeyd etməklə bildirmək istəyir ki, ermənilər özlərini “haig”, ölkələrini “Hayestan” adlandırırlarsa, “Ərmən” sözünün onlarla mənə bağlılığı yoxdur.

4. Müasir çoxcildli Dehxuda ensiklopedik sözlüyündə də həmin söz coğrafi ad olaraq Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin lüğətinə istinad edilərək olduğu kimi izah edilmişdir (2. c.2. s.1903).

5. Başqa bir maraqlı məqam diqqəti cəlb edir. Məşhur İran alimi Ustad Səid Nəfisi 1362-ci ildə (miladi 1983) Tehrannın “Füruği” nəşriyyatında çap etdirdiyi Nizami “Divan”ının girişində mənbələrə əsasən dəyərli məlumatlar verir və qeyd edir ki, Nizaminin doğulduğu və bütün ömrünü keçirdiyi *Gəncə onun əcdadlarının da vətəni olmuş*, Moğol istilasına qədər

(XIII əsrin ikinci yarısı) həmişə müstəqil olan bu nahiyə Sasanilər hakimiyyətinin son dövründə (VI–VII əsr) Aran, İslamdan sonra isə Arran adlanmışdır. Yunanlar isə onu Alban adlandırmışlar. İslamın başlanğıcında Sasanilər zamanından qalan inzibati bölgüyə görə şimal-şərqdə Dərbənd, qərbdə Tiflis, cənub və cənubi-qərbdə isə Araz çayına qədər uzanan nahiyə Aran adı ilə tanınmışdır (3. ss. 34-35). Qədimdə bu bölgənin paytaxtı Qəbələ, İslamdan sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdur.

6. İslam tarixçisi və coğrafiya alimi İstəxri (hicri IV əsrin ortaları/miladi X əsr) qədim albanların Aran dilində danışdıqlarını qeyd etmişdir. Bu məlumata bir sıra digər mənbələrdə də rast gəlinir. Əlavə edək ki, bu bölgə üzərində Romalılar və Yunanlar ilə Sasanilər arasında rəqabət getmişdir. Birincilər Xristianlığı, ikincilər isə Zərdüştlüyü himayə edirdilər. İslamdan öncə Aranda yaşayanların bir qismi xristian olmuşlar. Səid Nəfisi bununla bağlı maraqlı bir faktı vurğulayır ki, *Alban* və ya *Alan kilisələri erməni kilisəsindən ayrı və müstəqil* olmuşdur (Ibid. s.35). Səid Nəfisi sonra qeyd edir ki, hicri 340-cı/miladi 952-ci ildə Şəddadilər sülaləsindən olan Məhəmməd, Aranın sonralar Qarabağ adlandıracaq bölgəsinə hakim oldu, Gəncəni paytaxt etdi və Səlcuqların gəlişinədək (hicri 468/miladi 1076-cı il) burada iki nahiyə: Şirvan və Arran mövcud idi (Ibid. s.38). Bundan öncə hicri 332-ci ilədək (miladi 944) Aranın paytaxtı Bərdə şəhəri olmuş, lakin rusların hücumundan sonra şəhər tamam dağılmış və bu səbəbdən Gəncə paytaxt olmuşdur (ibid. s.39). Ancaq o zamanadək Bərdə abad və gözəl şəhər olmuşdur və Nizaminin öz vətəninə gözəl guşəsi olan həmin şəhəri tərifləməsi buradan qaynaqlanır. Akademik V.Bartold X əsrdə Bərdənin Arran və Qafqaz şəhərləri arasında böyüklüyü və əhəmiyyəti barədə məşhur tarixçi əl-Məqdisinin bu ifadəsini dilə gətirir: “Bərdə bu ölkənin Bağdadı olmuşdur” (1. s.213). Bartold məlumatı bu qaynaqdan götürmüşdür: (*Descriptio imperii moslemici auctore Schamso 'd-din Abu Abdollah ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2:1906 (BGA, III). s. 375*)

V.Bartold bu məlumatın ardınca qeyd edir ki, Bərdə ərəblərin Zaqafqaziya keçən bütün ticari yollarının çıxış nöqtəsi olmuşdur və müəllif bu əyalətlərin Sasanilərə tabe olduğunu söyləyir və sonra əlavə edir ki, orta əsrlərin ikinci yarısından indiki dövrədək Arran termini yerinə türk-fars termini Qarabağ işlənir (ibid. ss.213-214).

Səid Nəfisi sonra yazır ki, “Səlcuqların qələbəsindən sonra (XI əsrin birinci yarısı) istər Atabəylər (1136–1225) və istər Moğollar zamanı (1256–1349) Aran artıq Azərbaycanın bir parçası olub və onun Cənub hissəsi Qarabağ adlanıb” (3.s.39). Qeyd edək ki, o zamanadək Araz çayından cənubda yerləşən ərazilər Azərbaycan adlanmış, sonra bu ad şimala da şamil edilmişdir.

Müəllif başqa bir ərəb mənbəyinə toxunur ki, “Hüdudül-ələm min əl-Məşriq iləl-Məğrib” adlanan bu əsər hicri 372-ci ildə (miladi 982) yazılmışdır. Səid Nəfisi qeyd edir ki, həmin kitabda İranın Şimal-Qərbində yerləşən nahiyələr – Azərbaycan, Arran və Ermənistan bir-birinə qarışdırılır. Bununla belə, bu kitabda Azərbaycanın bir parçası olan Aran daha geniş təqdim edilir. Nəfisi sonra həmin qaynaqdan Arrana aid nahiyələri sadalayır ki, *buraya Qafan, Bərdə, Muğan, Beyləqan, Gəncə, Şəmkir, Tiflis, Şəki, Qəbələ, Şabran, Şirvan, Bakı, Dərbənd, Xəzran və s. daxildir* (ibid. s. 51-54).

7. Ərmən coğrafi adıyla bağlı başqa maraqlı məlumat Nizami “Xəmsə”sinin son izahlı elmi-tənqidi nəşrini həyata keçirən, şairin irsi üzərində uzun illər ardıcıl və ciddi araşdırma aparan mərhum Dr. Behruz Sərvətiyanın kitabında yer alıb. Müəllif, Nizami düşüncələrinin təhlilinə həsr etdiyi əsərində “Azərbaycan “Şərəfnamə”nin tarixi coğrafiyasında” adlı başlıqda öncə şair tərəfindən Bərdənin tərifləndiyini qeyd edir, bu qədim mədəniyyət mərkəzinin tarixindən danışır. “Miladdan 300 il əvvəl və ondan 500 il sonra bu şəhər zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Nizaminin qələmində Aran-Azərbaycan hökmdarı Nüşabə müdrik siyasətçi

kimi təqdim edilir; belə ki, Aristotel, Belinas və onlarla filosofun əhatəsində olan İsgəndər onun müdrikiyi müqabilində aciz qalır. Nizami öz əsərində İsgəndəri bu diyara ona görə gətirir ki, Azərbaycanın şəhərlərini tanıtsın. Burada şair bir məqamı da qeyd edir ki, Abxaz və Ərmən, onların çevrəsində olan məkanlar Azərbaycanın vilayətləridir” (13. ss.323-325).

Təbiidir ki, İsgəndərin Azərbaycana gəlməsi tarixi gerçəklik deyil, şair təxəyyülünün məhsuludur, ancaq Nizami bu səhnədə Azərbaycanın yüksək mədəniyyətini, əzəmətini, müdrik hökmdarını, onun bərəkətli və gözəl guşələrini təsvir etməklə gerçəkliyi nümayiş etdirir.

“İsgəndərnamə”nin birinci bölməsi “Şərəfnamə”də Ərmən coğrafi yer adı kimi çəkilir. İsgəndər İran şahı III Daranı məğlub edib Perspolisə əl keçirir, atəşgahları yandırır, Daranın qızı Rövşənəklə evlənir, onu xəzinə və atəşgahlardan boşaldılan sərvət və kitablarla Ruma göndərir. Sonra İsgəndər Ərəbistanə yollanır. Ərəbistan səfərindən sonra Bərdəyə gəlir, Ərmən camaatının Abxaz hakiminə tabe olması və atəşə pərəstiş etməsi xəbərini eşidir (14. s.247):

به ارمن در آتش پرستی کنند
دگر شاه را زیر دستی کنند

Ərməndə atəşə pərəstiş edirlər,
(Onlar) başqa bir şahın əli altındadır.

Ərmən camaatı Abxazdan olan Dəvali adlı qolu zorlu pəhləvanın hökmü altındadır və İsgəndər bunu eşidən kimi hərəkətə keçir və atəşpərəstliyi ləğv edir (ibid.s.247):

برافکنند از او رسم و راه بدان
پرستیدن آتش موبدان

Orada əvvəlki pis yol və ənənələri,
Yəni möbidlərin atəşə pərəstişini götürdü.

Ərmən camaatı atəşə pərəstiş edirsə, erməni ola bilməz, çünki ermənilər xaçpərəst etiqadına malik olmuşlar. Atəşpərəstlik isə qədim Hind, Orta Asiya, İran və onun yaxın qonşusu Azərbaycan və Arana aid məkanlarda yayılmış dindir.

Başqa bir məqam; Ərmən hökmdarı Məhinbanu Şirinə nəsihət verərək onu Xosrovla qanuni evlənmədən ona yaxın olmaqdan çəkindirir və deyir (9.s.222):

گر او ماهست ما نیز آفتابیم
و گر کیخسرو است افراسیابیم

Əgər o aydırsa, biz afitabıq (günəş),
O Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq.

Demək, Ərmən bölgəsi Əfrasiyabın mənsub olduğu Turana aid edilir və Turan isə erməni yurdu və Ermənistan ola bilməz.

Bütün bunlar göstərir ki, ərəb müəllifləri Azərbaycan, Aran və Qafqaz bölgəsi haqqında yanlış və ziddiyyətli məlumatlar vermişlər. Səid Nəfisi bunu belə izah edir ki, “ümumiyyətlə, ərəblər Ermənistan adını yunanların prinsiplərini qəbul edərək onlardan götürmüş, sonra həmin adı genişləndirərək Qafqazın bütün Şərqi nahiyyəsini Ermənistan adlandırmışlar” (3. s.42). Görünür elə həmin yanlış mülahizəyə əsasən xəlifələr tərəfindən Dərbənd, Gəncə, Şirvan və Azərbaycan nahiyyələrinə göndərilən müstəqil hökmdarlar “Erminiyyə” hakimləri adı altında təyin olunurdular” (Ibid. s.36).

Buraya onu da əlavə edək ki, ümumiyyətlə ərəblərin coğrafiya kitablarında verilən məlumatlar birbaşa yunan mənbələri, xüsusilə Ptolomeyin əsərlərinin ərəbcə tərcüməsindən götürülmüşdür (8. s. 59). Yuxarıda adı çəkilən Yaqut Həməvinin məlumatları da Ptolomey və digər yunan mənbələrindən götürülüb və həmin kitabında yanlış və ziddiyyətli məlumatlar çoxdur.

Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, ərəb kitablarında olan yanlış məlumatlar yunan mənbələrindən götürülmüş və ermənilərə aid olmayan bir çox bölgələr “Erminiyyə” adı altında verilmişdir. Deməli, ərəblərin yanlış təqdimatının bir səbəbi yunanlardan irəli gəlir. Üstəlik, belə bir sual ortaya çıxır ki, yunan mənbələrində gedən məlumatlara nə dərəcədə etibar etmək olar? Müasir elm göstərir ki, hətta məşhur “riyaziyyatçı və astronom Ptolomey coğrafiya sahəsində çoxlu səhvlər buraxmışdır, ölkə və şəhərlər haqqındakı məlumatları səyyahların sözlərindən götürmüşdür”. Deməli, ərəblərin yunan mənbələrinə əsaslanan məlumatlarının mötəbərliyi şübhə doğurur.

Başqa sözlə desək, ərəblərin coğrafiya və tarixə aid kitablarında yunan mənbələrində yer alan yanlış məlumatlar təkrar edilmiş və tarixdəki bir çox təhriflər də buradan qaynaqlanır. Deməli, Nizaminin əsərində adı çəkilən “Ərmən” sözünün ensiklopedik lüğətlərdə verilən izahı bu adın ermənilərlə əlaqəsi olmadığını, Azərbaycanın bir parçası olduğunu sübut edir. Üstəlik, Aran və Azərbaycana aid şəhər və yerlərin çoxunun “Erminiyyə” adı altında ermənilərə və Ermənistana aid edilməsi ərəb qaynaqlarında yer alan səhvlərdən doğur.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də Şirin tarixi şəxsiyyət və ədəbi obraz olaraq kimliyidir və bir çox hallarda tarixi şəxsiyyətlər ədəbi əsərlərdə olduğu kimi deyil, fərqli yönərlərlə təqdim edilir ki, bu da təbii haldır. Nizaminin əsərində o, Ərmən hakimi Məhinbanunun qardaşı qızı kimi təqdim olunur. Məhinbanunun nüfuz dairəsi Arandan Ərmənə kimi vilayətləri əhatə edir (9.s.155):

همه اقليم از آران تا به ارمن
مقرر گشته بر فرمان آن زن

*Arandan Ərmənə kimi bütün yerlər (iqlimlər)
Bu qadının fərmanı altındadır.*

O, gül fəslini yaşıl Muğanda, yayı xırman-xırman gül-çiçəyə bürünən Ərmən dağlarında, payızı ovlaq məkanı Abxazda, qışı isə mülayim havası olan Bərdədə keçirir (Ibid. s.155).

Nizami Şirin dini və etnik mənsubiyyətindən söz açmır, ancaq tarixi qaynaqlarda onun xristian ailəsindən olduğu bəllidir. Sasanilər zamanı rəsmi dövlət dini Zərdüştlük olsa da, həmin imperiyanın həm çevrəsində, həm də daxilində xristianların yaşaması təbiidir. Üstəlik, xristianlar Xosrovun hakimiyyəti dövründə daha çox azadlıq əldə etmişdilər (10. s.481-482. s.481-482).

Qeyd edək ki, bir sıra hallarda Ərmən vilayəti yanlış olaraq Ermənistan kimi qələmə verildiyindən, Şirin də səhvən erməni əsilli xanım kimi təqdim edilir ki, bu iddianın heç bir elmi əsası yoxdur. Həmin yanlış iddia ilk növbədə Ərmən ilə Ermənistanı eyniləşdirməkdən irəli gəlir və heç şübhəsiz ki, Şirin və Məhinbanu adları da qətiyyənlərə mənsub ola bilməz.

Xosrov və Şirin əhvalatına Bizans və digər Qərb mənbələrində tarixi hadisələr zəminində ötəri toxunulur. Pəhləvi və İslam mənbələrində isə qısa rəvayət kimi təqdim olunur. Firdovsi həmin rəvayəti öz epik üslubuna xas tərzdə qələmə almışdır. İran alimi Dr. Əbdülhüseyn Zərrinkub göstərir ki, Nizami özündən əvvəlki mənbələrlə tanış olsa da Gəncə, Bərdə və Aran ətrafında yayılan yerli əfsanədən bəhrələnmiş, öz zövqünə uyğun Firdovsidən tamamilə fərqli bir əsər ortaya qoymuş, yalnız Xosrovun hakimiyyəti ilə bağlı hadisələrin təsvirində ona istinad etmişdir (17.s..74-75). Nizami yazır ki, bu əfsanə bir sıra kitablarda yayılmış, onun əlyazma nüsxəsi Bərdədə olmuşdur. Gəncəli Nizami təbiidir ki, bu obrazı yerli əfsanəyə uyğun qələmə almışdır.

Tus şəhərindən olan şair Xosrovun cah-calalını tərənnüm etdiyindən Şirinin gözəllik, vəfalı həmdəm kimi sevgisini vəsf etməyə yer qoymur. Nizami isə bunu məharətlə Firdovsinin qocalığı ilə əlaqələndirir (Ibid.s. 93). Eyni zamanda Firdovsinin versiyasında Şirin aşağı təbəqədən olan gözəl bir qız kimi gənclik həvəsində olan Xosrovu özünə cəlb etmiş, şah isə onu üç min arvad və on iki min kəninin cəmləşdiyi hərəmxanaya gətirmişdi (ibid.s.94). Bu say həqiqət deyil. Müəllif sonra orta əsr tarixçisi Bələmidən misal gətirirək yazır ki, Şirin Xosrovun hərəmxanasındakı kənilərdən biri olub “Rumda ondan daha gözəli yox idi” (Ibid). Müəllif eyni zamanda Firdovsinin əsərində yer alan mənbələrdən çıxış edərək bildirir ki, Şirin erməni deyil, rumlu (Bizanslı) olmalıdır (Ibid.s.96). O, sonra dəqiqləşdirir ki, başqa bir erməni mənbəyi də Şirinin erməni deyil, Xuzistanlı xristian olduğunu təsdiqləyir (Ibid.s.98).

Danimarka şərqşünası Artur Kristensen Şərq və Qərb mənbələrində Şirinin yunan əsilli olması fikrini rədd edir, müəllifin qənaətinə görə, onun adı İrandan qaynaqlanır və özü Xuzistandandır (10.s.469). Xosrovun iki xanımı olmuşdur ki, birincisi, Xuzistandan olan Şirin, ikincisi isə Bizansdan olan Mariyadır (Məryəm). Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Xosrovun sevimlisi Şirin gözəllikdə bədirlənmiş ayla müqayisə oluna bilərdi. Mariya isə Bizans qeysərinin qızı idi və Xosrov onunla siyasi məqsədlə evlənmişdi, ancaq Şirinin nüfuz və təsiri daha güclü idi” (ibid.s.470). Əlavə edək ki, Nizami bu hadisəyə uyğun olaraq öz əsərində Xosrovun Məryəmlə evlənməsindən bəhs etmişdir.

Daha bir məqama işarə etmək istərdik: V.Lukoninin qaynaqlar əsasında göstərdiyi kimi, “Sasanilər zamanı İranda yaşayan xristianların çoxu nestorian qoluna mənsub olmuşlar; Bizans imperatoru Mavrikiy gənc Xosrova hakimiyyətinin bərpasına yardım etmiş, Sasani padşahı isə onun qızı Mariya ilə evlənmişdi. Ona görə də Xosrov bu ölkədə yaşayan xristianlara diqqətlə yanaşırdı. Bizans imperatorunun ölümündən sonra Xosrov Şərqi xristianların dəstəyini qazanmaq üçün monofizitlərə rəğbət göstərir, onun həmin məzhəbdən olan digər arvadı Şirin isə Xuzistandan idi. Xosrov hətta onun şərəfinə məbəd tikdirmişdi (11.ss.183-184). Əlavə edək ki, qədim bir Suriya qaynağında da Xosrovun iki xristian arvadının olduğu qeyd edilir: aramilərdən olan Şirin və rumlu (Bizanslı) Mariya (12. s.65). Rüstəm Əliyev öz növbəsində həmin mənbədən çıxış edərək Şirinin tarixi şəxsiyyət kimi erməni əsilli olması iddiasını rədd edir (4.s. 102-105).

Şirin bir obraz kimi Nizaminin dastanında əxlaq, ehtiram və heysiyyət sahibi olan Bərdə məleykəsi kimi təqdim edilir; Xosrov ondan aşağı pillədə dayanır və hissələrinə aludə olur, ancaq Şirin ona öz əxlaqi vəzifələrini anlatmağa çalışır. Nizami ruhundan doğan zövq məhz Şirinin gözəlliyinin işrət üçün sərf edilməsinə qarşıdır, çünki şair bu obrazla öz mənəvi ruhuna uyğun itirdiyi ilk ömür yoldaşı Qıpçaklı kəninin simasını canlandırır, onu ucalıq, insanlıq və səmimiyyət rəmzi kimi təqdim edir. Şirin obrazı dastan boyu bütün şəxsləri kölgədə qoyur, maddi cəhətdən Xosrovdan heç də geridə qalmasa da, hətta mənəvi və əxlaqi əzəmət baxımından onu kölgədə qoyur. Şah (Xosrov) nəfsi ləzzət ardınca gedirsə, Şirin öz iffət, ismət və heysiyyəti ilə seçilir və ondan daha uca məqama malikdir (17.s.106-109).

Sonda diqqəti başqa bir maraqlı cəhətə yönəltmək istərdik: Firdovsi və Nizaminin Şirin surətinə münasibəti. Hər şeydən öncə, Firdovsidən fərqli olaraq Nizami dastan boyunca Şirinin simasının təsvirinə üstünlük verir və tarixi gerçəklikdən fərqli olaraq onu kənim kimi görmür, şah nəslinə mənsub qadın kimi təqdim edir. Ona görə də Nizaminin yaratdığı Şirin şairin mənəvi zövqünə uyğun yüksək insani duyğulara malik qadın olmaqla yanaşı, eynilə dünyasını dəyişmiş həyat yoldaşı qıpçaklı kənim kimi uca məqama malik bir surətdir. O, qürurla Xosrovu dünyanı anlamaq üçün dərinlən düşünməyə, Buzurgümidin məsləhətini dinləməyə vadar edir (17. s.106). Onu da əlavə edək ki, Firdovsinin yaratdığı Şirin surətində

nəinki Nizaminin bəhs etdiyi yüksək keyfiyyətlər nəzərə çarpmır, üstəlik o, qısqanclıq zəminində Xosrovun ikinci arvadı Mariyanı (Məryəmi) zəhərləyərək öldürür (5..ss. 269-270).

Nizami Şirin surətini yaradarkən, digər əsərlərində olduğu kimi, onu öz düşüncə və qəlbinin hökmü ilə qələmə almış, mənsub olduğu mədəniyyətə xas yüksək intellektual və əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə səciyyələndirmişdir. Əslində şair bu dastanda qırpaqlı kəninin şahənə və müdrik surətini canlandırmış, bütövlükdə isə Şirinin simasında yerli Aran-Azərbaycan və İslam əxlaqi-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləyən mərd, cəsur, vəfalı, ismətli və vüqarlı qadın obrazı yaratmışdır. Buna bənzər cizgilər Nüşabə obrazında da öz əksini tapmışdır.

Nəticə. Beləliklə, şairin xəyal səhnələrində yer alan hadisələrdən Azərbaycana aid bir sıra tarixi gerçəklikləri aşkar etmək olar. Nizaminin “Xosrov və Şirin” və “İsgəndərnamə” dastanlarında rast gəlinən Ərmən sözü coğrafi ad kimi Azərbaycanın dağlıq vilayəti olmuş, erməni və Ermənistanla bağlı deyildir. İstər tarixi mənbələrdə yer alan məlumatlara, istərsə də Nizami yaradıcılığında təqdim edilən xüsusiyyətlərə görə, Şirinin həm tarixi şəxsiyyət, həm də ədəbi obraz kimi ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Eyni zamanda daha bir inkaredilməz fakt ondan ibarətdir ki, İslamdan öncə Aran və ya Azərbaycanda mövcud olan qədim xristian məbədləri ermənilərə deyil, bu çevrədə məskunlaşan qədim albanlara məxsus olub.

ƏDƏBİYYAT

1. В.В.Бартолд. Сочинение. Москва «Наука» Т.7. 1974
2. Lügətnaməyi-Dehxuda. Entəşarate-Daneşqahe-Tehran. İcəpe-dovvom, 1377.
3. Divane-qəsaed və qəzəliyyate-Nizami Gəncəvi. Be kuşəşe-Ostad Səid Nəfisi, Tehran: Entəşarate-Foruği, 1362.
4. Rüstəm. Əliyev. “Əbədi məhəbbət haqqında poema”. Bakı. Yazıçı. 1991
5. Əbülqasim Firdovsi. Şahname. Təshih: Cəlal Xələqi Motləq. Dəftərə-həştom. Tehran: Mərkəze-Daerətül-Məarefe-Bozorge-Eslami, 1386.
6. Nizami Gəncəvi. Həft peykər. Təshih və şərh: Behruz Sərvətiyan. Tehran: Moəsseseye-enteşarate-Əmir Kəbir. 1389
7. Şeyxül-İmam Şihabəddin Əbi Abdullah Yaqut ibn Abdullah əl-Həməvi ər-Rumi əl-Bağdadi. Ketabu Mücəməül-bildan. Leipizig. 1866.
8. А.Б. Халидов. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., «Наука». 1985
9. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Təshih və şərh: Behruz Sərvətiyan. Tehran: Moəsseseye-enteşarate-Əmir Kəbir. 1392
10. Khristensen Arthur. L'Iran sous les Sassanides. Levin Munksgaard & Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1936
11. В.Г.Луконин. Древний и раннесредневековый Иран. М., «Наука». 1987
12. Н.В.Пигулевская. Анонимная сирийская хроника о времени Сасанидов. Записки Института Востоковедения АН СССР. М-Л. 1939
13. Dr.Behruz Sərvətiyan. Əndişəhaye-Nizami Gəncəvi. Təbriz: Entəşarate-Aydın. 1394.
14. Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə. Təshih və şərh: Behruz Sərvətiyan. Tehran: Moəsseseye-enteşarate-Əmir Kəbir. 1393
15. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi. Bürhani-qate. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Əlyazma. Şifr D -186.
16. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi “Bürhani-qate”. Moqabele və təshih: Dr. Məhəmməd Moin. Tehran: Enyeşarate-İbn Sina. 1342.
17. Dr.Əbdülhüseyn Zərrinkub. Pire-Gənce dər costucuye-nakocaabad. Tehran: Entəşarate-Zəvvar. 1372

*Н.Д.Гююшов
Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт рукописей имени Мухаммада Физули
доктор филологических наук*

НИЗАМИ: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВООБРАЖЕНИЕ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами, художественное воображение, действительность, история, географическое название, Арман, Аран-Азербайджан

В художественном произведении можно обнаружить множество реалий из истории и жизни. Но исторические персонажи и реальные личности могут приобрести совсем новые, а иногда противоположные особенности в поэтическом воображении. В «Хамсе» Низами описываются исторические и вседоисторические события, которые переплетаются с легендами и сказочными элементами. Встречаются имена исторических личностей и мифологических персонажей, географические названия, традиции, религии и культуры отдельных народов. Все эти элементы служат для выражения идейно-эстетического замысла поэта. Исследователю приходится определить действительность на основе веских аргументов из источников.

Роман «Хосров и Ширин» хотя и посвящено жизни и деятельности Сасанидского царя Ирана, написан на основе местной легенды Арана, рукопись которой был в Барде. Здесь превосходство дается образу Ширина. Она по всему роману воспитывает Хосрова. Как намекает поэт, этот образ напоминает его первую любимую жену, которую подарил ему правитель Дербента. Значит он создан в честь кыпчакской красавицы. В местной легенде Ширин племянница Махинбану, правительницы Армана. Исторический Арман – это не этническое, а географическое название; как часто ошибочно полагают, это не Армения. В классическом толковом персидском словаре «Бурхане-Кате» (17-й век) говорится, что Арман – это нагорная провинция Азербайджана. Критический текст этого словаря издан известным иранским лексикографом М. Муин. Он отмечает, что *ныне* армяне используют это слово как «армяне», а свою страну «Армению», но раньше они себя называли «Haig», а свою страну «Haistan». Как отмечает известный иранский ученый Саид Нафиси, арабские географы следуя греческим авторам, всю восточную часть Кавказа ошибочно называли Арменией.

Кроме того, исследователи без веских аргументов ошибочно полагали, что Ширин как историческая личность армянка, однако источники утверждают, что она иранская христианка из Хузистана. Таким образом, Ширин как герой поэмы Низами как историческая личность, так и художественный образ не имеет отношения к арманкам.

N.J.Goyushov
Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli
Doctor of Philological Sciences

NIZAMI: ARTISTIC IMAGINATION AND REALITY
SUMMARY

Key words: Nizami, artistic imagination, reality, history, geographical name, Arman, Aran-Azarbaijan

In a literature and poetry you can find many realities from history and reality. But historical characters and real personalities can reveal completely new, and sometimes opposite, features in the poetic imagination. Nizami's "Khamsa" describes historical and pan-historical events that are intertwined with legends and fairy-tale elements. There are names of historical figures and mythological characters, geographical names, traditions, religions and cultures of individual peoples. All these elements serve to express the poet's ideological and aesthetic intent. The researcher has to determine reality based on compelling arguments from sources.

The novel "Khusrau and Shirin", although dedicated to the life and work of the Sasanian king of Iran, was written on the basis of the local legend of Aran, the manuscript of which was in Barda. Here the superiority is given to the image Shirin. As the poet hints, this image is reminiscent of his first beloved wife, who was presented to him by the ruler of Derbent. So it was created in honor of the Kypchak beauty. In local legend, Shirin is the niece of Mahinbanu, the ruler of Arman. Historical Arman is not an ethnic and a geographical name; as is often mistakenly believed, this is not Armenia. The classic explanatory Persian dictionary "Burkhane-Kate" (17th century) says that Arman is a mountainous province of Azerbaijan. The critical text of this dictionary was published by the famous Iranian lexicographer M. Muin. He notes that today the Armenians use this word as "Armenians" and their country "Armenia", but they called themselves "Haig", and their country "Haistan". As noted by the famous Iranian scientist Said Nafisi, Arab geographers, following the Greek authors, mistakenly called the entire eastern part of the Caucasus Armenia.

An addition, some authors, without compelling arguments, erroneously believed that Shirin as a historical figure was Armenian, but many sources, including the ancient Syrian chronicle, claim that Shorin was not Armenian, she is an Iranian from Khuzistan.

Daxil oldu: 30.10.2023-cü il